

Перше видання енциклопедії на теренах України: генезис та особливості створення

The Encyclopedia Herald of Ukraine

2025. Vol. 17

DOI: 10.37068/evu.17.5

Article history:

Received 24/10/2025

Accepted 26/11/2025

Published 01/12/2025

Citation: Sokolov, V. (2025). The first edition of the encyclopedia in Ukraine: genesis and features of creation. *The Encyclopedia Herald of Ukraine*, 17, 55-80. <https://doi.org/10.37068/evu.17.5>

© 2025 Author

This is an Open Access article, distributed under the terms of the Creative Commons Attribution license, which permits unrestricted re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

ISSN 2706-9990 (print)
ISSN 2707-000X (online)

Віктор Соколов

Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого,
Київ, Україна

ORCID: 0000-0002-0208-1292

Email: socolv@i.ua

Резюме

У статті розглянуто витоки вітчизняної енциклопедистики на прикладі першої енциклопедичної праці, створеної на українських землях, — польськомовного видання Бенедикта Хмельовського “Нові Афіни” (1745–1756). Наголошено на актуальності її історико-книгознавчого аналізу в контексті формування національної книжкової справи, просвітницьких і культурних процесів XVIII ст. Дослідження побудовано на загальнонаукових і спеціальних історико-книгознавчих методах: порівняльно-історичному, аналітичному, контекстуальному, джерелознавчому. Використано міждисциплінарний підхід, що поєднує історію науки, філологію, культурологію та енциклопедистику. Встановлено, що “Нові Афіни” є узагальнювальним енциклопедичним компендіумом барокової доби, у якому поєднано релігійні, природничі, історичні та фольклорні знання. Аналіз джерел показав, що Б. Хмельовський спирався переважно на середньовічних і ранньомодерних авторів, свідомо уникаючи творів мислителів Нового часу, чий погляд суперечили католицькому вченню. Попри звинувачення сучасників у компіляції та наївності, “Нові Афіни” відображають стан наукової думки та рівень пізнавальних потреб людей на українських землях у XVIII ст. Праця мала дидактичну мету — популяризацію знань серед шляхетства, духовенства й учнівської молоді. Енциклопедію Хмельовського варто розглядати як культурно-історичний феномен, що поєднав риси пізнього бароко й раннього Просвітництва. Вона виконувала функцію джерела популяризації науки, сприяла поширенню геліоцентричних ідей, розширювала світогляд освічених верств суспільства. Незважаючи на компілятивний характер і наукові обмеження, “Нові Афіни” стали важливою пам’яткою книжкової культури, що засвідчує перехід від схоластичної традиції до систематизованого енциклопедичного мислення на українських землях.

Ключові слова

Історія книги, популяризація знань, стародруки, енциклопедія, енциклопедистка, “Нові Афіни”, Хмельовський, раннє Просвітництво, культура бароко.

ВСТУП

На початку ХХІ ст. дедалі більшу увагу книгознавців, істориків науки та культурологів привертають питання дослідження й висвітлення книжкових пам'яток, що зберігаються у фондах відділів рідкісних і цінних видань національних та провідних бібліотек України. Особливо актуальними стають праці, присвячені формуванню вітчизняної книжкової справи й книгодрукування, зокрема — становленню перших енциклопедичних видань на українських землях. Вивчення їхньої генези зумовлене потребою осмислити джерела сучасних інформаційних ресурсів у різних галузях науки, а також браком історико-книгознавчого аналізу самих видань. Тому дослідження витоків та соціокультурних чинників підготовки перших енциклопедичних праць в Україні, серед них — “Нові Афіни”⁵ Бенедикта Хмельовського⁶, постає одним із важливих завдань сучасної вітчизняної енциклопедистики. Адже енциклопедичні видання — свідки своєї епохи, що зберігаються в бібліотечних книгосховищах, — містять цінні історичні відомості про суспільні події, маловідомі факти з життя людей і розвитку науки, а також інформацію про видатних діячів певного історичного періоду. Водночас історичні умови, соціокультурні чинники створення та побутування енциклопедичної літератури, яка поширювалася на українських землях у ХVІІ–ХVІІІ ст., а також її історико-книгознавча й культурологічна характеристика досі залишаються недостатньо висвітленими українськими дослідниками.

Польськомовне видання “Нові Афіни”, що вийшло друком у середині ХVІІІ ст., стало першою універсальною енциклопедією барокового типу (*compendium omnium scientiarum*), надрукованою на теренах України. Відтак ця праця не залишилася поза увагою істориків, філологів і книгознавців, кожен із яких зробив свій внесок у висвітлення окремих аспектів її створення та функціонування. Водночас більшість досліджень — з огляду на історичні обставини — здійснено польськими науковцями. Історіографія польськомовних студій, присвячених вивченню змісту та значення “Нових Афінів”, уже має значні напрацювання: філологи аналізували особливості стилістики, використання фразеологізмів і термінології; історики та філософи досліджували ідейний зміст компендіуму, світогляд автора, обставини його поширення в суспільстві та вплив на формування інтелектуальної свідомості епохи. У Польщі “Нові Афіни” були предметом досліджень М. Віхової, К. Войцицького, Д. Доланського, А. Елбановського, С. Гжибовського, Є. Косовської, Ю. Кшижановського, С. Куфеля, Я. Ліпського, В. Огородзинського, В. Пашиньського, Є. П'яковського, Г. Рубіцької-Новацької та інших.

⁵ Повна назва — “Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rzygowana” — “Нові Афіни або Академія всякої науки повна, на різні назви як на класи поділена, мудрим для запам'ятовування, недосвідченим особам для навчання, політикам для практики, меланхолікам для розваги створена”. Друге перевидання містить понад 3000 сторінок у чверть аркуша (кожний том складався приблизно з 700–800 сторінок і мав чимало книжкових оздоблень). Укладено за тематичними розділами, а не абеткою (Chmielowski, 1745; Chmielowski, 1746; Chmielowski, 1754; Chmielowski, 1756; Estreicher, 1896, s. 171–173).

⁶ Бенедикт Хмельовський (1700–1763) народився в Луцьку на Волині в шляхетній родині. Освіту здобув у Львівському єзуїтському колегіумі, а надалі у Львівській духовній семінарії, по закінченні якої вчителював у Яблонівських (навчав сина Ю. Яблонівського). Під час свого навчання Б. Хмельовський був учнем філософа-схоласта Єжи Генделя — ректора Львівського єзуїтського колегіуму, видатного теолога, що був відомий своїми трактатами проти Реформації, янсенізму та картезіанства (Dolański, 2009). У 1725 р. він став ксьондзом, отримавши парафію на Люблянщині. У 1761 р. був каноніком Київської кафедри (церковної). Він жив переважно в селі Фірлеїв (нині — с. Липівка Рогатинського району Івано-Франківської області), де окрім обов'язків ксьондза, написав чимало праць з різних галузей знань. Б. Хмельовський цікавився здебільшого теологією, географією, мистецтвом та садівництвом.

Об'єкт нашого дослідження привертав увагу й українських авторів — С. Абрамовича, А. Альошина, А. Ільченка. Проте окремі аспекти, окреслені в цих публікаціях, і досі потребують подальшого глибшого аналізу.

Метою статті є аналіз та узагальнення наукових матеріалів про умови створення, зміст і значення “Нових Афін” Б. Хмельовського; історико-книгознавча та культурологічна характеристика видання, а також висвітлення його місця у розвитку енциклопедистики на теренах України.

МАТЕРІАЛ І МЕТОДИКА

Розвідку побудовано на загальнонаукових та історичних методах дослідження. Наукова новизна статті полягає у розширенні уявлень про особливості створення та функціонування енциклопедії “Нові Афіни”; у виявленні та характеристиці специфічних ознак розвитку поглядів на змістовне наповнення видання та методологічні підходи автора, а також на тлумачення значення цього енциклопедичного компендіуму як книжкової та культурної пам'ятки в розвитку науки, культури та просвітництва на теренах України у другій половині XVIII ст.

РЕЗУЛЬТАТИ

Загальновідомо, що слово “енциклопедія” походить із давньогрецької мови (ἐγκύκλιος παιδεία — коло наук або навчання) й означає повне коло освіти або твір, що охоплює всю сукупність знань⁷. У XVII–XVIII ст. укладачі енциклопедій були переконані, що їхня праця здатна наблизити людство до ідеалу всебічного знання, яке, зі свого боку, мало забезпечити доступ до абсолютної й об'єктивної істини. У другій половині XVII ст. культурно-освітнє середовище охопила ідея пансофії, основні принципи якої у 1639 р. сформулював чеський теолог, педагог і письменник Ян Коменський. Він запропонував проєкт енциклопедичного синтезу знань “про все для всіх”, який став кульмінацією спроб створити енциклопедію як цілісну педагогічну систему, покликану охопити всю повноту знання й подати його як упорядковану єдність⁸.

Наприкінці XVII ст. французький письменник і філософ П'єр Бейль написав “Dictionnaire historique et critique” (“Історичний та критичний словник”) — перше енциклопедичне видання, у якому визначення понять було відокремлено від їхнього тлумачення та критичного аналізу (у XVIII ст. здійснено понад 20 перевидань). А в

⁷ У сучасному розумінні, що сформувалося у XVIII ст., термін “енциклопедія” означає передусім працю, яка систематизує сукупність знань і слугує довідником або науковим посібником. Однак у добу античності, Середньовіччя та навіть у період Нового часу співіснували обидва значення цього поняття. По-перше, “енциклопедія” мала педагогічний зміст і позначала своєрідну навчальну програму, яка охоплювала коло знань, необхідних для подальшої освіти. Згодом це коло набуло назви *septem artes liberales* (лат. “сім вільних мистецтв”) і становило основу для вивчення філософії — дисципліни, що аж до XIX ст. уособлювала “повне коло знань”, оскільки вважалася універсальною наукою. По-друге, термін “енциклопедія” означав систему знань — узагальнений огляд або звід — з усіх галузей науки чи з окремої її ділянки. Саме в такому розумінні в XIX ст. в університетах читали курси та публікували книги під назвами “Енциклопедія права”, “Енциклопедія медицини” тощо, що відображали спроби впорядкувати знання в межах певної наукової сфери.

⁸ Пансофія — це філософсько-релігійне вчення, спрямоване на досягнення універсальних знань, узагальнення всіх здобутих цивілізацією знань та донесення цього знання до всіх людей незалежно від суспільної, расової, релігійної приналежності. Пансофізм мав супроводжуватися толерантністю та розвитком гуманістичних ідей, що, на думку Я. Коменського, могло б призвести до створення Церкви, яка об'єднала би всі релігії.

1728 р. британський перекладач, видавець та енциклопедист Ефраїм Чеймберс створив одну з найпопулярніших енциклопедій епохи Просвітництва — “*Cyclopaedia, or An Universal Dictionary of Arts and Sciences*” (“Циклопедія, або Універсальний словник мистецтв і наук”; Лондон, 1728; у двох томах великого формату), упорядковану за абеткою та з оригінальною системою перехресних посилань. Саме цю енциклопедію планував перекласти французькою мовою Дені Дідро. Цей задум, зрештою, перевтілювався у появу видання “*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*” (“Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел”), опублікованого в 1751–1780 рр. у 35 тт. (з 1782 по 1832 р. цю “Енциклопедію” було розширено до 166 тт.). Майже в цей самий час (з 1772 р.) у Великій Британії, в Единбурзі, почала виходити знаменита “*Encyclopaedia Britannica*”. А в Німеччині у 1731–1754 рр. оприлюднено енциклопедичне видання німецького книгаря та видавця Йоганна Цедлера “*Grosse vollständige Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste*” (“Великий повний універсальний лексикон всіх наук і мистецтв”; Лейпциг, 1732–1754) у 68 тт. Воно має форму універсальної абеткової енциклопедії, що охоплює коло знань з різних галузей культури та науки, враховуючи їх досягнення у першій половині XVIII ст.

Зазначені європейські енциклопедичні видання, створені в руслі раціоналістичних ідей Просвітництва, були прихильно сприйняті сучасниками й наступними поколіннями. Тим разючіше на цьому тлі вирізняється доля “Нових Афін” — першої універсальної енциклопедії, створеної й надрукованої на українських землях, що постала в бароковій інтелектуальній традиції, лише частково залученій до просвітницьких тенденцій. Така відмінність засвідчує не стільки відставання польсько-українського культурного простору, скільки його перебування на перехресті барокового спадку та нових ідей раннього Просвітництва. Її перший том видано у Львові в друкарні Павла Гольчевського у 1745 р.; другий том — наступного року в друкарні Львівського єзуїтського колегіуму (тут таки було надруковане 2-е видання цієї праці у 4-х томах в 1754–1756 рр., третій і четвертий томи доповнювали відомості попередніх).

Хоч “Нові Афіни” написані польською мовою й належать перу польського релігійно-культурного діяча та патріота Речі Посполитої, це видання, однак, постало на українських землях — у тих культурно-просвітницьких осередках, де формувалося тогочасне українське суспільство. У ньому відбито не лише окремі риси розвитку польської культури, а й важливі елементи становлення української національної культури, освіти, науки, зокрема — витоки української енциклопедичної традиції. Незважаючи на те, що багато дослідників схильні уналежнювати ті чи інші культурні явища в Україні до спадщини панівної держави, історію книгодрукування в Україні XVIII ст. неможливо пояснити лише національною належністю автора чи видавця або ж мовою друку. Книга є колективним духовним і матеріальним витвором суспільства певного краю. Попри те, що кожне видання має індивідуальне авторське походження, у процесі побутування воно входить у ширший культурний обіг і тим самим набуває суспільного виміру. Тому в дослідженні історії книгодрукування в Україні XVIII ст., зокрема витоків і розвитку енциклопедичних видань, саме етнічно-територіальний підхід є найбільш науково обґрунтованим і методологічно виправданим. Інші принципи, які б спирались на походження автора, зміст, мову та інші ознаки, викликають певні складнощі у визначенні ролі тієї чи іншої книги в конкретному суспільстві того часу. Звісно, у XVIII ст. на українських землях відчутною була присутність іноземних учених, а також широкий обіг чужомовних книг, впливаючи так чи інакше на розвиток місцевої науки, освіти й культури. Проте поступ національного книгодрукування, а також формування енциклопедичної думки в культурно-просвітницьких осередках

країни варто розглядати в історичному контексті із позицій функціонального призначення видань (серед них — енциклопедичні), які створювали на теренах України в конкретну добу. Дослідження розвитку тодішнього енциклопедичного книгодрукування було б неповним без врахування функціонального призначення відповідних видань, без вивчення читацького середовища та формування читацьких потреб (врахування принципу цільового та читацького призначення).

Майже відразу після появи цієї енциклопедії оцінки та враження щодо неї розділилися на два протилежні полюси: з одного боку — загалом позитивне сприйняття енциклопедії Б. Хмельовського окремими культурно-освітніми діячами, з іншого — різка, подекуди нищівна критика з боку більшості вчених та ерудитів другої половини XVIII ст. У наступному столітті енциклопедія зазнала ще гострішої критики з боку високоосвічених нащадків. Водночас збереглося чимало історичних свідчень про те, що “Нові Афіни” у другій половині XVIII ст. були доволі популярними серед читачів і посідали належне місце в особових, монастирських та навчальних бібліотеках того часу. Відомо, що у 1770–1780-х рр. у Любліні та Кам’янці-Подільському це видання використовували на шкільних заняттях, зокрема під час лекцій із сільського господарства та садівництва (Kufel, 2020, s. 12), тобто воно фактично виконувало функцію навчального посібника.

Звичайно, в кожній культурі є книги, які в певний момент стають популярними, але згодом швидко забуваються чи навіть починають зазнавати багатьох звинувачень. Саме така доля спіткала енциклопедію “Нові Афіни”, яка відразу після виходу у світ викликала пошвавлення й подекуди збентеження, а в окремих випадках — навіть заздрість сучасників. Б. Хмельовського почали звинувачувати у плагіаті та компілятивності. Наприклад, польський магнат, державний діяч і просвітник Юзеф Яблоновський стверджував, що справжнім автором “Нових Афін” був його дядько — державний діяч, письменник, оратор і меценат Ян Станіслав Яблоновський. У відповідь автор був змушений оборонятися: він друкував маніфести й розміщував їх на титульних сторінках нових видань, а зрештою представив рукопис енциклопедії Львівській консисторії, яка виконувала також судові функції (Dolański, 2009, s. 253).

Для більшості європейських енциклопедій XVIII ст. була характерною проблема компілятивності, а часом і плагіату, що пояснюється відсутністю усталеного авторського права та звичаєм анонімності. Такі випадки відомі, зокрема, у зв’язку з “Grosses Universal-Lexicon” Й. Цедлера, якого звинувачували у використанні чужих матеріалів без посилань (Gierl, 2001, s. 90; Schneider, 2006). Подібна практика була типовою для енциклопедичного книгодрукування тієї доби, про що варто пам’ятати й у контексті “Нових Афін”. Питання плагіату та звинувачень редакторів і видавців енциклопедичних видань XVIII ст. у недоброчесності досить складні й залишаються відкритими, оскільки в енциклопедичних статтях тоді (як і в інших публікаціях) часто не вказували авторів. Для лексикографів XVIII ст. було цілком нормально залишатися анонімними. Ідентифікація окремих статей за ім’ям також вважалася незвичною, навіть якщо над енциклопедією разом із редактором працювали й інші автори.

Польський письменник, філософ, історик літератури та політичний діяч Міхал Вишневецький, який упродовж 1814–1857 рр. створив 10-томну “Історію польської літератури”, назвав “Нові Афіни” своєрідною енциклопедією, що ідеально відображає всі особливості своєї епохи (Wiszniewski, 1873, s. 105). Водночас більшість його сучасників і пізніших дослідників польської культури використовувала “Нові Афіни” як приклад обскурантизму та занепаду науки. Так, польський письменник, бібліограф, літературознавець, викладач і нумізмат Фелікс Бентковський — автор видання “Historja literatury polskiej w spisie dzieł drukowanych wystawiona” (“Історія польської

літератури у списку друкованих творів...”; Варшава, 1814), що є бібліографічним переліком усіх відомих на той час польських друкованих видань та інших літературних пам’яток, характеризуючи “Нові Афіни”, зауважував, що Б. Хмельовський прочитав багато енциклопедій та інших трактатів і доклав значних зусиль до створення своєї 4-томної енциклопедії, яка мала замінити читання всіх інших творів, репрезентуючи особливості всіх гуманітарних, природничих і технічних наук та знань (Bentkowski, 1814, s. 679–681). Проте автор, як підкреслював Ф. Бентковський, у поясненні речей не продемонстрував “не лише здорового смаку та вибору, а й гідного розуму”.

У середині XIX ст. у “Encyklopedia powszechna” (“Загальна енциклопедія”) Ст. Оргельбранда було опубліковано ґрунтовний аналіз змісту та значення “Нових Афін” у статті про життєдіяльність Б. Хмельовського. Її автором був польський історик, літературознавець, письменник і редактор Казимір Войцицький, який зауважив, що укладач енциклопедії доклав значних зусиль до створення свого 4-томного опусу, опрацювавши кілька сотень публікацій середньовічних енциклопедистів, однак виданню, мовляв, бракує логічної структурованості та часом здорового глузду. Попри це, К. Войцицький вважав “Нові Афіни” найповнішою й найдокладнішою енциклопедією з історії, культури, науки, релігії, ремесел та інших відомостей, що стосуються розвитку Речі Посполитої до першої половини XVIII ст. До того ж у зазначеному столітті енциклопедія “Нові Афіни” була настільки популярною, що її можна було знайти в кожному шляхетному домі поряд із гербовниками, хроніками та календарями. На думку К. Войцицького, у ній подано надзвичайно цінний матеріал як для філологів-дослідників, так і для істориків науки та культури країни (Woycicki, 1861, s. 369–370).

Наступні характеристики та оцінки цієї енциклопедії протягом тривалого часу ґрунтувалися переважно не на наукових підходах та історичному аналізі об’єктивних соціально-культурних чинників, а на звинуваченнях автора в ретроградстві та середньовічному мракобісї (їх висували з позицій досягнень пізнішого розвитку науки й культури). Науковці та діячі культури нерідко поспішали з безпідставними оцінками компендіуму Б. Хмельовського, який протягом майже двох століть сприймали як ознаку культурного занепаду, часто з ноткою зневаги й зверхності. Такий підхід, за поодинокими винятками, довго лишався домінантним у ставленні до однієї з перших польськомовних енциклопедій (Wichowa, 2022, s. 27). Особливо нещадною й гострою була критика енциклопедії Б. Хмельовського у другій половині XIX — першій половині XX ст. Його звинувачували в невігластві, бездумній компіляції, некритичному використанні застарілих знань, непродуманому впорядкуванні змісту тощо. За словами директора бібліотеки Ягеллонського університету Кароля Естрейхера, “Нові Афіни” — це зібрання географічних помилок, “казкових описів” і загалом “хибних новин” (Estreicher, 1896, s. 171–173; Paszyński, 2014, s. 41). Історик польської літератури, професор Юзеф Калленбах характеризував видання Б. Хмельовського як жахливу курйозність енциклопедичного невігластва, у якій важко збагнути, що викликає більше подиву: наївність укладача, його старанність чи ретельність у цитуванні сумнівних джерел (Grzybowski, 1965, s. 112; Kallenbach, 1918, s. 141). Енциклопедію Б. Хмельовського цитували скрізь, де вона могла слугувати ілюстрацією культурного занепаду в Речі Посполитій середини XVIII ст., а посилання на неї нерідко супроводжувалися тенденційно дібраними фрагментами, покликаними підкреслити нібито обскурантизм автора. Історик польської літератури, професор Ігнацій Хшановський (Chrzanowski) зазначав, що Б. Хмельовський найкраще відображає застій культури в Польщі в “саксонський період” (середина XVIII ст.), добре демонструючи уявлення “про занепад як здорового мислення, так і почуття краси”. “Нові Афіни” І. Хшановський визначав як працю, що свідчить про відсталість і застарілість поглядів автора,

“пройнятих духом нетерпимості та фанатизму” (Chrzanowski, 1974, s. 445). І. Хшановський вибудував характеристику енциклопедії так, щоб, послугуючись цитатами, вирваними з контексту, висміяти їх і знецінити їхнє значення, демонструючи це видання як приклад розумової відсталості, нібито спрямованої на рекомендацію застосування в житті чаклунства та давніх забобонів. Він доволі тенденційно добирав цитати, створюючи цілковито хибний образ творчості Б. Хмельовського, не помічаючи в ній жодних цінностей, і наголошував на наївності та інтелектуальному невігластві діячів пізнього бароко.

Польський філософ, історик науки і культури Богдан Суходольський помічав у енциклопедії Б. Хмельовського не лише зацікавленість до світу, а й прагнення до сенсацій (Suchodolski, 1986, s. 119). Літературознавець Олександр Брюкнер називав її енциклопедією всіляких оповідань про весь природний і надприродний світ, зібраних з кропіткою старанністю переважно у середньовічних авторів (Brückner, 1958, s. 107). Польський юрист, професор права та історик науки Казимір Опалек уналежнив “Нові Афіни” до збірників літературного характеру, серед яких згадав енциклопедичні видання XVII — першої половини XVIII ст. В. Тильковського, К. Верушовського, В. Бистшоновського⁹. К. Опалек акцентував, що зазначені автори поширювали невігластво, фанатизм і забобони, хоча зміст їхніх видань охоплював у деяких випадках повідомлення, не позбавлені сенсу та значення (Opalek, 1970, s. 264).

Тож звинувачення Б. Хмельовського у плагіаті, безсистемності, “курйозності” чи мракобісї були зумовлені передусім непорозумінням, що виникало з різниці між бароковою та просвітницькою енциклопедичними традиціями. “Нові Афіни” постали між двома історичними епохами: вони ще належали до барокової моделі з притаманною їй компілятивністю, чудесами, моралізаторством і стилістичною строкатістю, але вже виходили в добу Просвітництва, коли вимоги до енциклопедій докорінно змінилися. У цьому сенсі критичні закиди багатьох дослідників ґрунтувалися на методологічній помилці (оцінюванні барокового компендіуму крізь призму просвітницьких або й пізніших стандартів), яку наукове середовище згодом переважно усвідомило.

Так, у 1960-х рр. відбулися певні позитивні зміни в поглядах науковців на оцінку енциклопедії Б. Хмельовського з урахуванням реалій та рівня наукових знань в Речі Посполитій першої половини XVIII ст. Новий напрям досліджень започаткував Станіслав Гжибовський, характеризуючи автора як популяризатора науки (Grzybowski, 1965, s. 112). На думку С. Гжибовського, він, готуючи свою енциклопедію, намагався використовувати найкращі праці, навіть попри те, що деякі з них були “частково застарілі”. У другій половині XX ст. це видання, з точки зору нових підходів, вивчали Марія та Ян Ліпські (Lipski), Галіна Рибіцька-Новацька (Halina Rybicka-Nowacka), Маріола Ярчикова (Mariola Jarczykowska) та ін. Так, наприклад, аргументи С. Гжибовського повторила Г. Рибіцька-Новацька, яка наголошувала на ерудиції та доброчесності Б. Хмельовського, який прагнув, на її думку, давати посилання на всі джерела. Той факт, що автор енциклопедії не використовував доробок Бойля, Гарві, Декарта, Ньютона та інших вчених XVII — першої половини XVIII ст., Г. Рибіцька-Новацька пояснила тією обставиною, що особи інших релігійних конфесій, окрім католицької, були для нього фактично непридатними. Дослідниця порівнювала “Нові Афіни” з енциклопедією Ігнація Красицького “Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabetu

⁹ Tylkowski W. Stoł mądrości ku zbawieniu i politycznemu przy stołowych rozmowach posilkowi (Wilno, 1663); Tylkowski W. Uczzone rozmowy wszystką w sobie prawie zawierające filozofiją (Warszawa, 1692); Wieruszowski K. Fama polska, publiczne stany i młódź szlachetną informująca (Poznań, 1720); Bystrzonowski W. Informacja matematyczna (Lublin, 1743); Bystrzonowski W. Informacja matematyczna (Lublin, 1743).

ułożonych...” (“Збірка найнеобхідніших відомостей в алфавітному порядку представлених...”), опублікованою 1781 р., яку часто вважають першою польською універсальною енциклопедією (Rybicka-Nowaska, 1974, s. 152). Отже, дослідниця здійснила ґрунтовне загальне вивчення “Нових Афіні” та висловлює висновки про дослідження методу, стилю та мови цього видання без всебічного аналізу інформації в ньому.

Польські дослідники Марія та Ян Ліпські, здійснивши вибірку добірку фрагментів з “Нових Афіні”, доповнили текст енциклопедії науковим коментарем, який висвітлював у цих уривках нове бачення фактів. Вони вважали Б. Хмельовського талановитим упорядником і стилістом, здатним висловлювати свої думки в ясній і водночас змістовній формі. Зокрема, літературний історик і критик, професор Ян Ліпський (1926–1991), підкреслюючи переваги “Нових Афіні”, зазначав, що автор належить до тих культурно-просвітницьких діячів, які, укладаючи свої праці, збирали поруч з основним матеріалом сенсаційні курйози, легенди, анекдоти та інші подібні елементи, що створювало враження невігластва упорядників таких компіляцій. Втім, Б. Хмельовський, на думку Я. Ліпського, заявив про себе як про надійного й уважного упорядника, який виявляв повагу до тексту будь-якого автора (Lipski, 1966, s. 5). Попри усталені уявлення, “Нові Афіні”, хоч і містять застарілу або подекуди казкову інформацію, подають безцінні відомості з багатьох галузей знань, зокрема теології, історії, географії, фізики, астрономії, хімії, зоології, ботаніки та інших сфер. До того ж автор видання мав відповідний публіцистичний хист для створення енциклопедії, що об’єднувала за певними темами відомості з різних наук і сфер людської діяльності.

На початку XXI ст. “Нові Афіні” стали предметом досліджень, що представляли різні галузі знань. Її вивчали такі польські дослідники, як М. Віхова, Я. Крочак, Б. Марціньчак, В. Пашиньський, Я. Партика, В. Павляк, М. Пілашек та ін. У світлі нових наукових студій, звертаючи увагу на когнітивні цінності, вчені характеризували “Нові Афіні” як твір, якщо не видатний, то безумовно вартий повторного вивчення. Сучасні вчені намагаються віддячити Б. Хмельовському шляхом проведення об’єктивних неупереджених досліджень місця і значення “Нових Афіні” у розвитку культури та просвітництва XVIII ст. Так, польський історик науки Войцех Пашиньський охарактеризував “Нові Афіні” як твір, що має неоцінені літературні та наукові вартості часів пізнього бароко, а також як книжкову пам’ятку з популяризації знань (Paszyński, 2014, s. 107; Paszyński, 2015, s. 130). Історик польської літератури, професор Марія Віхова у своїх публікаціях довела, що “Нові Афіні” повністю відповідали енциклопедичній практиці того часу, а інформація, що пропонувалася автором енциклопедії, в багатьох місцях не втрачає достовірності та актуальності й нині (Wichowa, 1999, s. 55–56; Wichowa, 2022, s. 28). Втім, від початку Просвітництва і до сьогодні, багато науковців вважали, що “Нові Афіні” — це приклад наївності, певної неосвітченості та відсталості уявлень автора відносно рівня досягнень науки другої чверті XVIII ст. Звичайно, із сучасної точки зору можуть викликати усмішку окремі відомості, подані в зазначеній енциклопедії, як-от: “Хвіст у півня іноді може бути зміїним”, “Існують отруйні тигри”, “Дракона вбити важко, але потрібно намагатися” та ін. (Chmielowski, 1745; Chmielowski, 1746; Chmielowski, 1754; Chmielowski, 1756; Альошин, 2016; Альошин, 2018). Проте для того часу такі уявлення для більшості людей були звичайним явищем. І хоча енциклопедію укладено як компіляцію відомостей із різних стародавніх книг (у ній немає чітких розділів, але є чимало забобонів та застарілих середньовічних уявлень про явища природи), вона посідає важливе місце у книгодрукуванні та розвитку енциклопедистики на теренах України XVIII ст., виступаючи своєрідним прикладом методики створення науково-довідкових видань доби пізнього бароко.

У XVIII ст. на території України, яка була розділена переважно між Росією та Польщею, побутувала різна енциклопедична література попередніх століть. Найбільш поширеними були теологічні, морально-дидактичні, “натурфілософські” компендіуми, різномовні лексикони тощо (Івченко, 1996, с. 127–131). Працюючи над своєю енциклопедією, Б. Хмельовський у передмові до неї зазначав, що незважаючи на тенденцію до енциклопедичної освіти, поляки повільно створювали невеликі енциклопедії та моральні словники, енциклопедичні збірники з виписками та цитатами з анонімних та стародавніх авторів. На початку XVIII ст., так само як і раніше, пересічні читачі на українських землях задовольнялися “Бестиаріями”, “Книгами трав”, “Травниками”, “Герберниками” та іншими компілятивними працями, в яких, окрім практичних порад, можна було прочитати багато дивних і кумедних анекдотів про тварин, рослини та різні явища природи. Так само чимало подібних відомостей можна було знайти в енциклопедії Б. Хмельовського. Отже, як за формою, так і за змістом це видання нагадує середньовічні “бестиарії”, “травники” та інші збірники з “*historia naturalis*” (“природничої історії”) або “*philosophia naturalis*” (“натурфілософії”), де наукові знання змішувалися з народним фольклором, анекдотами та містикою.

Автор енциклопедії ретельно надавав книзі прагматичного та утилітарного характеру, проте в “Нових Афінах” є чимало забобон, марновірства, народних вигадок та фантастичних, як видається сьогодні, порад. Наприклад, в описі способів позбутися бородавок написано: “...Візьміть фіговий листок, натріть ним бородавки і вони відімруть, якщо ви також закопаєте листя в землю. Серце голуба, якщо натерти ним бородавки, робить те саме, за словами автора Мізальда. Але я бачив, що трава, яка росте біля старих стін, має жовті квіти, і коли її зриваєш, вона сочиться жовтим молоком; якщо один-два рази намазати бородавку цим молоком, вона відімре ...” (Chmielowski, 1754, s. 513). У першому томі також написано, що існують люди, розташовані на північних островах, які мають такі великі вуха, що за потреби вони закривають все своє тіло; “що, як я розумію, вони роблять від дощових вітрів, беручи мантию, даровану їм природою, або, лягаючи спати, вони накриваються такою ковдрою, будучи завжди голими. ...проте, трапляється, що з маленької дитини людина, потрапивши до лісових звірів, набуває їхніх звичаїв, природу певного звіра” (Chmielowski, 1745, s. 95).

У таких висловлюваннях Б. Хмельовський, попри зміст твердження, намагається підходити до теми обговорення суто раціонально. У середині XVIII ст. він міг би оголошувати такі твердження на будь-якому факультеті природничої історії того часу. Б. Хмельовський природно подає теологічний, курйозний, міфічний світ з усіма його властивостями у свою аргументацію, поєднуючи природні пояснення з католицькими доктринами та фантастичними уявленнями про дивні явища природи та світ чаклунства, магії тощо. У середині XVIII ст. в Речі Посполитій французький варіант пояснення існування фантастичних та релігійних уявлень надмірностями, забобонами та вигадками людей не враховувався. У цьому сенсі “Нові Афіни” протистоять ідеалам французьких енциклопедистів XVIII ст. Певний контраст між змістом “Нових Афінів” та ідеями епохи Просвітництва виявився дещо згодом, на зламі XVIII–XIX ст.

Спочатку Б. Хмельовський мав намір адресувати свою енциклопедію студентам та культурно-освітнім діячам, але під час її творення та внаслідок контактів із “потенційними користувачами” концепція видання видозмінилася: енциклопедію було зорієнтовано на ширше коло читачів — передусім на учнів, дрібнопомісну шляхту й освічені верстви суспільства. Тож “Нові Афіни” можна класифікувати як твір, спрямований на популяризацію знань і наук, хай навіть подана автором інформація нерідко була застарілою й частково призначалася для розваги читача, а не для справжнього інтелектуального розвитку. За словами Єжи П’яковського, отець Бенедикт не встигав

не лише за еволюцією зарубіжної науки, а й навіть за винаходами та новими науковими публікаціями у Речі Посполитій, залишаючи поза увагою, наприклад, такі книги, як “Машина для демонстрації штучного вічного руху, придатна для дослідження та виконання математиками завдань” Станіслава Сольського (Краків, 1663), публікації Войцеха Тильковського “Цікава арифметика” (Краків, 1668), “Цікава метеорологія” (Краків, 1669), “Цікава фізика” (Оліва, 1680) та ін.¹⁰ (Piaskowski, 1980, s. 144). Г. Рибіцька-Новацька у своїй ґрунтовній монографії зазначала, що серед приблизно 150 авторів, згаданих Б. Хмельовським, лише 10 були сучасниками отця Бенедикта, 15 — належали до другої половини XVII ст., а переважна більшість походила з істотно давнішого періоду історії (Rybicka-Nowacka, 1974, s. 31).

Через кілька десятиліть після оприлюднення енциклопедія набула сумнівної популярності й часто засуджувалася польськими просвітниками як застаріла “середньовічна праця”. Її автор утвердився в культурній пам’яті як академічний компілятор і наївний мрійник, якого звинувачували у плагіаті; що вже говорити про численні помилки, повтори та спотворення фактів. Як уже згадувалося, подібного підходу до оцінки енциклопедії дотримуються й деякі сучасні дослідники. Однак важливо пам’ятати, що Б. Хмельовський відображав у своїй праці реальний стан розвитку природничих, історичних, географічних та інших наук у Речі Посполитій, а також рівень знань окремих соціальних груп середини XVIII ст. Окрім цього, перманентне використання анекдотичних чи сенсаційних історій у викладі подій і явищ було для автора засобом утримати увагу читача, заохотити його до пізнання світу, науки й освіти. Приклади вірувань у чаклунство, привидів та інші “потойбічні сили”, подані в “Нових Афінах”, сьогодні становлять цінне джерело для розуміння ментальних уявлень освічених верств Правобережної України першої половини XVIII ст. Попри свої недоліки, ця енциклопедія пропонувала цілісну картину світу й містила чимало корисних відомостей, переплєтених із різноманітними, подекуди фантастичними оповідями, від яких сам автор інколи відсторонювався.

До середини XVIII ст., на думку багатьох істориків, знання про географію, топографію, клімат чи природні ресурси інших частин світу в Речі Посполитій були дуже обмеженими. Наприклад, про Америку взагалі майже нічого не було відомо, окрім кількох згадувань у підручниках із загальної географії, опублікованих раніше, таких як “Світ у всіх його частинах” (“Świat we wszystkich swoich częściach większych i mniejszych”) Владислава Лубенського (Władysław Aleksander Łubieński; Вроцлав, 1740) та ін. (Elbanowski, 2010, s. 370–371). “Нові Афіни” заповнювали певним чином прогалини у свідомості окремих верств освічених читачів, для яких, наприклад, Америка до того часу була “terra incognita” — білою плямою на карті світу. Зокрема, автор окреслив карту Нового Світу з його регіонами, народами, містами, рослинами та тваринами. Він наводив безліч імен, фактів, описів та даних, іноді хибних і неточних, але які повністю відповідали стану науки на той час. Разом зі схильністю Б. Хмельовського до незвичайного, будь-яких рідкісних чи цікавих новин, які могли б заінтригувати чи здивувати читачів, енциклопедія відображала величезну картину світу, складену із сотень творів різних авторів.

За задумом автора, подання рідкісних і цікавих відомостей про світ мало пробуджувати в читачів цікавість і захоплення пізнанням. Водночас варто зважати, що Б. Хмельовський був передусім католицьким священнослужителем єзуїтського ор-

¹⁰ Solski S. “Machina Exhibendo Motui Perpetuo Artificiali Idonea Mathematicis ad examinandum et perficiendum proposita” (Cracoviae, 1663); Tylkowski W. “Arithmetica curiosa” (Kraków, 1668); Tylkowski W. “Meteorologia curiosa” (Kraków, 1669); Tylkowski W. “Physica curiosa” (Oliwa, 1680) та ін.

дену, який щиро вірив у виняткове право Церкви на істину і, як виходець зі шляхетського середовища, поєднував це переконання з “культу” шляхетської вольності. Уже після цього він постає як освічений письменник і популяризатор знань, а також як автор-укладач енциклопедії, що, за спостереженням Юліана Кшижановського, доповнювала шкільний курс¹¹ (Krzyżanowski, 1966, s. 375).

Отже, Б. Хмельовський демонстрував точку зору католицького священника і, як автор енциклопедії, він насамперед був стурбований зібранням свідчень, які допоможуть або в побудові, або в захисті “сакрального бачення світу”. Як прихильник та захисник традиційного світогляду (у релігійно-моральній та політичній сферах) він вважав, що вчений не є відкривачем нових явищ, а створює нові “речі” в сенсі редагування власного тексту та виконання відповідальної, але невдячної попередньої роботи, оскільки підготовчі студії та збір матеріалу займають надзвичайно багато часу. На думку отця Бенедикта, чесна праця дослідника, творця нових знань про світ не оцінюється суспільством належним чином. До того ж автор енциклопедії повинен враховувати “манеру”, метод, стиль письма та рівень знань потенційного читача. Відтак все, що Б. Хмельовський передавав у своїй енциклопедії, було написано з урахуванням потреб читача, якому мала бути надана не лише цікава інформація, а й система знань, що сформувала б його світогляд.

У “Нових Афінах” Б. Хмельовський був більше упорядником стародавніх та середньовічних відомостей, проте робив чимало посилань на доробок польських, німецьких, італійських вчених XVII ст., які, щоправда, нерідко також давали неправдиву або абсурдну інформацію про певні явища природи та суспільства, наприклад, про людей Південної Америки зростом до трьох метрів, про лінивця, що харчується повітрям тощо. Подібні фрагменти, що є в розділі “Про дивних і дивовижних людей світу”, нині викликають подив у сучасного читача та можуть сприяти поширенню суджень про невігластво автора, проте на той час вони відповідали тодішньому стану знань і уявлень про світ, що сформувалися ще в XVI ст. Наприклад, у XVIII ст. істориків та природознавців захоплював опис ламантина — одного із загадкових представників американського тваринного світу, що в енциклопедії згадано в першому томі. Описуючи тварину, автор, вишукуючи певну її спорідненість з іншими представниками фауни, навів приклади з досліджень різних джерел: італійський історик Джироламо Бенцоні бачив схожість ламантина з видрою, а королівський історіограф Педро Мартір де Англєрія (Пієтро Мартіре д’Ангієра) — з лускатою черепахою. Спираючись на ці публікації, Б. Хмельовський розповідав також про одомашненого ламантина в Санто-Домінго, який перевозив людей на спині з одного берега озера на інший. Цей анекдот в різних версіях також неодноразово трапляється в “Хроніках Індій” Гонсало Фернандеса де Ов’єдо (Саламанка, 1547), у книгах іспанців Педро де Агуадо, Лопеса де Гомара та ін. (Elbanowski, 2010, s. 381–382). У цьому сенсі “Нові Афіни” нагадують енциклопедичні предтечі нахшталт “Природничої історії” Плінія Старшого або “Етимологій” Ісидора Севільського. “Нові Афіни” можна, отже, класифікувати як своєрідний “*silva rerum*” (“ліс речей”) XVIII ст. — невідомий та екзотичний для читача того часу і водночас цікавий збірник знань, який в реаліях розвитку духовної культури України середини XVIII ст. заслуговував все ж таки високої оцінки, завдяки значній

¹¹ Не зважаючи на те, що Ю. Кшижановський назвав “Нові Афіни” жахливим енциклопедичним плодом та зразком наукової графоманії, на його думку енциклопедична праця Б. Хмельовського послуговувалася важливим джерелом корисної інформації для польської провінційної шляхти того часу (Krzyżanowski, 1966, s. 375).

ерудитії автора й тим зусиллям, які єзуїтський священник присвятив своїй книзі, прочитавши, як писав Б. Хмельовський у зверненні до читача, “від початку до кінця сотні авторів”.

Незважаючи на відсутність в “Нових Афінах” посилань на доробок представників наукової революції епохи раннього Просвітництва (друга половина XVII — початок XVIII ст.), у ній є звернення до публікацій вчених XVII — початку XVIII ст. (зокрема, йдеться про польського натураліста та історика шотландського походження, лікаря Яна Джонстона (Йонстона); професора риторики, філософії та теології, єзуїта Яна Квяткевича та ін.¹²). Серед найчастіше цитованих авторів провідне місце посідали єзуїтські дослідники історії та природознавства — Хосе де Акоста, Тобіас Лонер, Генріх Нідерндорф, Якобус Масеніус, Хуан Еузебіо Нірємберг та інші. Це цілком відповідало католицькому світоглядові Б. Хмельовського. Водночас він звертався й до новітніх на той час видань — наприклад, до двотомної праці Генріха Нідерндорфа “*Generalis Geographia Cosmica, Mathematica, Naturalis, Politica...*” (“Загальна географія, космічна, математична, природнича, політична...”; Нюрнберг, 1739). Загалом усі чотири томи енциклопедії, незалежно від порушених питань, пронизані духом релігійної полеміки та критики язичницьких вірувань, а також — православ’я і протестантизму. До того ж автор присвятив два окремі розділи характеристиці вірності поляків католицькій релігії поряд із їхньою любов’ю до свободи.

Посилаючись на доробок іспанських, німецьких, італійських, французьких істориків, теологів, географів, Б. Хмельовський, здебільшого, достеменно передавав їх відомості, не маючи змоги перевірити те, що вони писали, точно вказуючи сторінки тих чи інших видань. “Читаючи багатьох авторів, я не досліджував їхню скрупульозність; кожен пише по-своєму...” (Chmielowski, 1746, s. 35). Та все ж він дбав, щоб, наприклад, мандрівники або паломники отримували докладну практичну інформацію про країни, які вони могли б відвідати. Автор навіть розробив таблицю, з якої мандрівники могли б отримувати інформацію та інструкції, щоб полегшити свою подорож. Він дуже ретельно збирав історичні та географічні відомості (в той час відомості з історії та географії були тісно пов’язані), звертаючи пильну увагу на те, якою була площа, положення, довжина та ширина кордонів, чисельність населення у певній країні тощо. Автор надавав географічні відомості точно і відповідно до використаних джерел, намагаючись детально описати тваринний та рослинний світ країн, великі міста, річки, гори тощо.

У своїй енциклопедії Б. Хмельовський, який серед усіх наук найбільше захоплювався теологією та географією, значне місце відвів саме географічним питанням, що займають майже 1400 сторінок із понад 3000 сторінок усіх 4 томів енциклопедії

¹² У другій половині 1620-х рр. Ян Джонстон обійняв посаду вчителя та наставника дітей родини Коржбок-Завадських у Лешно, де розпочав роботу над своєю першою енциклопедією “природничої історії” — “*Enchiridion historiae naturalis*”. Згодом ця праця була опублікована під назвою “*Thaumato-graphia naturalis in decem classes distincta*” (Амстердам, 1630) як “історія дивовижних речей природи”, поділена на 10 класів: про небо, стихії, метеори, мінерали, рослини, птахів, чотириногих тварин, “комахи та істоти, що потребують крові”, риби і людину. Перша частина книги містила опис зірок і 5-ти відомих на той час планет — Юпітера, Сатурна, Марса, Венери та Меркурія (прикметно, що Ян Джонстон не прийняв геліоцентричної теорії Коперника). Другу частину присвячено 4-м елементам Всесвіту — вогню, повітрю, воді та землі, які з часів Платона вважалися основою буття. Наступна фундаментальна енциклопедична праця вченого — “*Historiae naturalis. Libri I–VII*”, Лешно–Франкфурт, 1650–1653) — була опублікована латиною і стала однією з найгрунтовніших енциклопедій “природничої історії” XVII ст. 7 її томів охоплювали різні царини живої природи: птахів; “безкровних, що живуть у воді” (“*exsanguinis aquaticis*”); риби і китів; “чотирилапих” тварин; а сьомий, додатковий том було присвячено комахам, зміям і драконам. Ця енциклопедична праця Я. Джонстона набула широкої популярності у науковому світі й багаторазово перевидавалася в різних країнах Європи аж до кінця XVIII ст.

(на другому місці — теологія, приблизно 520 сторінок, на третьому — природничі науки, близько 350 сторінок) (Dolański, 2009, s. 247). Водночас він подавав у різних статтях багато історичних відомостей, пов'язаних із певною місцевістю чи суспільним явищем. У його розумінні історіографія мала виконувати дидактичну функцію та бути важливим чинником освіти. Із серйозністю скрупульозного вченого він посилався на легенди, підтверджував їхню достовірність і ставив їх на один рівень із джерелами, що мають безперечну історичну вартість. Однак інколи Б. Хмельовський виявляв стриманість щодо наведених фактів, не оцінюючи їхню джерельну надійність або навіть дистанціюючись від них, наголошуючи, що подає лише погляди інших. Проте історія була для нього джерелом та своєрідною збіркою моралізаторських прикладів (звісно, священна історія в цьому аспекті посідала особливе місце).

Автор “Нових Афін” у своєму розумінні історії був близький до видатного вченого доби бароко Шимона Старовольського, який у трактаті “Penu historicum” (“Історичне перо”), присвяченому методології історії, писав, що “ця наука повинна достовірно представляти історію, яка дає напрямок діям людей”. Маючи виразні дидактичні цілі, він приділяв значну увагу хронології, генеалогії, етимології та іншим галузям суспільних і гуманітарних наук, подаючи читачеві повний і стислий виклад елементарних знань про різні країни, явища та події.

У “Нових Афінах” міститься багато свідчень ґрунтовності роботи Б. Хмельовського, який нерідко доповнював відомості з різних джерел, зіставляючи й аналізуючи їх у кількох авторів. Особливо промовистим є обсяг інформації про Новий Світ: польський священник виразно цікавився природою Америки — передусім фауною та флорою (вони становлять майже половину всієї американської тематики), а також географією (опис регіонів, морів, річок, озер і гір), корінним населенням (зовнішність, звичаї, вірування, мова), природними ресурсами, релігією та євангелізацією, містами й їхніми визначними будівлями, адміністративним поділом тощо. До цього матеріалу він додавав різноманітні новини, анекдоти, курйози та інші історії, які не завжди узгоджувалися з пізнавальною частиною праці та виконували радше розважальну функцію (зокрема описи рідкісних істот, дивних явищ чи дивацтв, що разом становили близько шостої частини американського розділу). Та, подаючи відомості про відкриття Америки, він нерідко помилявся: датував першу експедицію Колумба то 1493, то 1499 роком (лише в другому томі зазначено правильну дату 1492), а також плував Америго Веспуччі з Фернандо Магелланом тощо (Elbanowski, 2010, s. 383–384).

У своїй енциклопедії Б. Хмельовський вільно змішував сучасні для його часу наукові знання із застарілими уявленнями, з елементами фольклору, потойбічного, таємничого тощо, оскільки становлення раціонального підходу у XVIII ст. відбувалося часто разом з вірою у певні надприродні дива (наприклад, віра в існування драконів, циноцефалів (лат. “cynoccephali” — люди з головами собак) та ін. У цьому плані енциклопедія продовжувала традиції й особливості складання середньовічних “бестіаріїв” та інших збірок із “природничої історії”¹³. Загалом він опублікував своє 4-томне видання, ґрунтуючись на ідеї пансофізму; бароковій концепції популяризації знань та

¹³ “Бестіарій” (від лат. *bestia* — звір) або “Фізіолог” (від грец. *physiologos*) — це твір, що містить описи тварин, як реальних, так і легендарних (інколи також рослин і мінералів), із поясненням їхнього символічного та дидактично-алегоричного значення. Перші праці цього типу, створені невідомими авторами, з’явилися у II ст. н. е. в Александрії. У середньовіччі чимало авторів присвячували описам тварин і рослин або окремі розділи своїх творів, або цілі трактати (зокрема Касіодор, Ісидор Севільський, Петро Даміані, Онорій д’Отен, Вінсент із Бове та ін.). Рукописи бестіаріїв, перекладені та адаптовані багатьма мовами, були одними з найпопулярніших читань європейського Середньовіччя. Найдавніший відомий рукопис бестіарію

традиції класичного культурного наслідування; принципи цілісного і послідовного упорядкування відомостей енциклопедії; використанні методу компіляції як представлення відомого (старого знання) у новому висвітленні; принципи дидактичного та утилітарного призначення енциклопедичного компендіуму; ідеї барокового розуміння історичного процесу та естетичних поглядів, зокрема — поетичне бачення світу; використанні слів та словосполучень іноземних мов, зокрема давньогрецької та латинської.

Принцип подання відомостей про світ та суспільство у вигляді певної тематичної системи знань домінував в енциклопедичних виданнях XVIII ст., лише окремі видавці та творці енциклопедій створювали їх за абетковим принципом — такими є, наприклад, енциклопедичні видання Е. Чеймберса (Лондон, 1728), Й. Цедлера (Лейпциг, 1732–1754). Отже, не випадково, що Б. Хмельовський відразу після розділу, присвяченого Богу, переходить до опису основних компонентів світу, потім природи, і лише далі — окремих держав та інших суспільних явищ. Він наголошував на тому, що знання повинні бути корисними, а представлені погляди мають піддаватися критичному аналізу та оцінці. Також він неодноразово зазначав, що хотів би створити збірник знань, який би був у кожному домі.

Отже, енциклопедія “Нові Афіни” як об’єкт вивчення має кілька ракурсів дослідження: по-перше, вона є певним синтезом знань про світ природи та людей з погляду дрібнопомісної шляхти й освічених верств українського суспільства середини XVIII ст.; по-друге, це — документ, що відображає чимало історичних відомостей, які можуть зацікавити передусім історика науки та культури України періоду раннього Просвітництва; по-третє, вона постає предметом вивчення не лише науково-популярної, а й розважальної літератури, оскільки містить багато екзотичних, сенсаційних та інших цінних фольклорних матеріалів. Автор свідомо дотримувався формули “навчати та розважати читача”, яка не втратила своєї привабливості й у наступному столітті.

Знання, які Б. Хмельовський подавав шляхом компіляції, не були позбавлені певної точності та зберігали пізнавальну вартість упродовж тривалого часу, адже обрана автором своєрідна “магічно-реалістична оповідь” передбачала щире захоплення світом природи й людини, який поставав пронизаним загадковим, незвичайним, чарівничим і чудодійним виміром реальності. До того ж протягом майже всього XVIII ст. віра у магію та чародійство не була чимось винятковим. Так, ще у 1766 р. державний діяч, єпископ, бібліофіл і меценат Юзеф Анджей Залуський опублікував “Пояснення помилок, насичених забобонами, та опис зловмисного гріха, що виникає внаслідок судження за допомогою тесту утоплення нібито відьом у воді, оскільки такий тест є помилковим, з різними доказами” (“Objaśnienie błędami zabobonów zarzonych oraz opisanie niegodziwości, która pochodzi sądzenia przez próbę pławienia w wodzie mniemanych czarownic, jako takowa próba jest omylna, różnymi dowodami”) (Бердичів, 1766), у якій виступив проти утоплення відьом у воді як нелогічного способу довести чаклунство, повністю поділяючи водночас віру в їхні надприродні здібності¹⁴

X ст. зберігається в Королівській бібліотеці в Брюсселі. Тварини, описані й зображені в цих книгах, часто ставали декоративними мотивами в рукописній книжності, особливо на полях мініатюр.

¹⁴ Як місцевий просвітник та ксьондз Б. Хмельовський співпрацював з Ю. Залуським, отримуючи від нього поради щодо вибору джерел для “Нових Афін” та шляхів пошуку книг. Ю. Залуський також давав схвальну оцінку його енциклопедії. Відомо, що Б. Хмельовський мав доступ до колекції відомої так званої “Бібліотеки Залуських”, яка за часів отця Бенедикта налічувала 200 тис. видань (Rybacka-Nowacka, 1974, s. 152). Він також брав книги з інших особистих, монастирських та навчальних бібліотек, намагаючись отримати доступ до найкращих можливих джерел. Багато з книг, якими він користувався, ймовірно, були

(Zaluski, 1766, s. 64–67). В усій Центрально-Східній Європі того часу переслідування за чаклунство було досить поширеною практикою¹⁵.

Б. Хмельовський добре усвідомлював процеси секуляризації, що відбувалися в суспільстві того часу та зі справжньою пристрасстю ретельно обґрунтовував, чому він мусить відображати їх у своїй роботі. Також він пояснював, чому змушений розмішувати інформацію про диявола, чарівників, відьом, а також їхні справи (наприклад, логічно, що той, хто вірить у Христа, мусить вірити в спокушання його сатаною, тобто — повинен вірити також в існування диявола). Тому, на його думку, немає сумнівів, що дії відьом також мають місце. Саме тому він радив, як захиститися христіанам від чар (зокрема, найкращими є амулети з реліквіями), а також натякав на те, як розпізнати відьму та що з нею робити. Втім, нащадки оцінили ці фрагменти енциклопедії отця Бенедикта як небезпечні перебільшення та забобони (Kufel, 2020, s. 19). Звичайно, головна ідея “Нових Афін”, що заснована на релігійних передумовах та стародавній спадщині, трактує увесь світ як Боже творіння. На думку автора, світ неймовірно різноманітний і складається як із чудес природи, так і з людських витворів. На переконання Б. Хмельовського, кожна пересічна людина, якщо це можливо, повинна прагнути пізнати ціле, ознайомившись з відкриттями та дослідженнями, по можливості, всіх найкращих вчених. Звісно, світ та природу як ціле можна пізнати частинами, проте потрібно сформулювати інтелектуальний горизонт, необхідний для розуміння окремих частин (Kosowska, 2021a, s. 21; Kosowska, 2021b).

Як бачимо, Б. Хмельовський не фантазував, свідомо не спотворював та не перекручував факти, а відображав їх з позицій пересічної освіченої людини свого часу. За кожним його твердженням були тексти, на які він посилався постійно. Позиції різних авторів, яких він цитував, не завжди узгоджувалися одна з одною. Звичайно, деякі з видань, що використовував автор для “Нових Афін”, були вже застарілими, тоді як інші часто мали положення, що критикували погляди їхніх попередників. Б. Хмельовський намагався об’єктивно представити всі ці погляди, навіть ті, що могли б здатися суперечливими. Прикметно, що в сумнівних питаннях він відкрито не виявляв своєї позиції, хоча іноді його думки можна було прочитати між рядків (Kosowska, 2021a, s. 20; Kosowska, 2021b). Лише іноді, коли він натрапляв на якусь раніше не опубліковану інформацію, ставив її під сумнів. Час від часу автор вживав вислів “*si credendum*” (лат. “якщо це достовірно”), але важко було здогадатися, чому він ставив під сумнів фрази саме в цьому місці, а не в іншому (Dolański, 2009, s. 250). Загалом Б. Хмельовського вважали головним представником “*scientia curiosa*” (лат. “прискипливої науки”), який був більш стриманим у довірі до надзвичайних тверджень, ніж інші його сучасники. Наприклад, він не наповнював Сицилію міфічними істотами, але, цитуючи притчу про міфічну сицилійську німфу, яка викликала ревності Цирцеї, він помістив її до поетичних притч (Chmielowski, 1746, s. 210).

в його власній бібліотеці, що складалася приблизно з півтори сотні назв, серед яких переважали богословські та географічні книги XVII ст. (Ogrodziński, 1937, s. 341–342).

¹⁵ Лише у 1776 р. в Речі Посполитій холодну воду було заборонено для допитів відьом, але їх ще дозволялося страчувати. Так, наприклад, останню відьму в Європі було обезголовлено у Швейцарії у 1782 р., а останню відьму, яку допитували “випробуванням водою” було втоплено у польському м. Сопоті у 1836 р. під час звинувачення в чаклунстві вдови рибалки Крістіна Сейнова, справа якої ілюструє той факт, що віра в чаклунство продовжувала зберігатися серед соціальної спільноти ще тривалий час навіть після того, як суди за законом перестали приймати такі звинувачення. Проте, коли виникали підозри у чаклунстві, у подібних виняткових випадках, громадськість, як свідчить історія, “брала закон у свої руки”. З цього зрозуміло, що, наприклад, відьма була природною частиною суспільного життя ще у XIX ст. У такому разі цілком логічною є теза, що, якщо є відьма, то є чаклунство, а якщо є чаклунство, то є диявол.

Таким чином, у “Нових Афінах” уперше у формі енциклопедії, виданої на українських теренах польською мовою, було подано відомості про культуру різних народів, про невідомі країни, тварини, рослини, різні ландшафти та інші нові для читачів відомості. Звичайно, автор — з огляду на об’єктивні обставини й світогляд дрібнопомісної польської шляхти — подеколи помилявся, перебільшував або надмірно вживав латинські вислови, що, однак, не зменшувало значення його праці. Використання в “Нових Афінах” численних прислів’їв і латинських сентенцій (рідше — польських) було зумовлене тим, що латина у XVIII ст. залишалася міжнародною мовою високоосвічених людей, мовою дипломатії, медицини, юриспруденції, освіти тощо. До того ж, як уже зазначалося, Б. Хмельовський спочатку мав намір писати свою енциклопедію для високоосвіченої публіки — учених і студентів — і вважав широке використання латини доречним для цього видання. Зі зміною читацького призначення, зорієнтованого вже на ширші суспільні кола, автор був переконаний, що освічені люди, які отримали відповідну підготовку, володіють мовою Цицерона. Крім того, латинська та давньогрецька мови, так часто використані в публікаціях автора енциклопедії, були невід’ємною частиною тогочасної науки. У цьому сенсі латинські вставки виконували функцію цитат, наукових термінів, а також стилістичних прикрас, що природно виглядало в тексті, написаному польською мовою та розрахованому на широке коло грамотних читачів.

Разом з цим необхідно розуміти, що рівень грамотності тогочасного суспільства Речі Посполитої, під владою якої перебувала Правобережна Україна впродовж перших двох третин XVIII ст., становив приблизно 17% серед чоловіків і 4% серед жінок (Szady, 2012, s. 26). До речі, Б. Хмельовський сумнівався в корисності своєї праці для жінок і дуже здивувався, коли почав отримувати листи від шляхетних панянок, які, вихваляючи його енциклопедію, водночас критикували її складну мову, переплетену латинськими назвами та висловами. У передмові до третьої частини він писав: “Одна зі шляхетних дам ... написала мені листа ..., не називаючи свого імені чи місця, хвалячи мене своєю добротою за мої перші дві частини “Нових Афін”, захоплюючись їх безцінним скарбом; і цією похвалою, яку я вважаю негідною, вона конфіденційно зобов’язує мене від імені всіх польських дам надрукувати “Нові Афіни” вдруге лише польською мовою, без додавання латини, тим самим обіцяючи мені безсмертну славу від дам” (Chmielowski, 1754, s. 7). Автор вирішив хоча б частково задовольнити це побажання, істотно скоротивши латину в третьому й четвертому томах, що, ймовірно, полегшило читання його видання не лише для жінок, а й для учнівської молоді (Dołański, 2009, s. 252).

Загалом мова викладу матеріалу в енциклопедії Б. Хмельовського не була сухим науковим стилем, позбавленим індивідуальності; радше це був нормативно-дидактичний стиль, який поєднував художні та наукові елементи. Подібні до “Нових Афінів” енциклопедії того часу читали переважно представники шляхти, духовенства та учнівської молоді. Втім, її створено саме у час, коли європейські еліти та люди з вищою освітою переходили до більш раціонального погляду на світ, спираючись на розвиток науки Нового часу. Однак отець Бенедикт, який, окрім інших обов’язків, учителював у сзуїтській семінарії, писав свою енциклопедію для того, щоб не тільки передати певні знання, а й здивувати, розважити й надихнути передусім молодь, що навчається. Одним із його основних намірів, символічно вираженим образом “дерева знань” (лат. “arbor scientiarum”), було виховання в молодій людини прагнення до істини та її пізнання в доступній для читача формі.

Б. Хмельовський не був ані науковцем, ані дослідником у сучасному розумінні, проте добре знав основні засади та “нормативні положення” енциклопедистики свого

часу: потребу у поширенні знань і засвоєнні засадничих наук — філософії, історії, географії, медицини, хімії (алхімії), астрономії (астрології), фізики тощо; важливість практичного виміру знань; значення критичного аналізу та оцінки поглядів; єдність науки й мистецтва; потребу розвитку наук і ремесел. Водночас слід пам'ятати, що він працював і писав у межах ідеології, яка оспівувала на національному ґрунті католицизм, шляхетську честь, сміливість, рівність і волелюбність польської шляхти. Він полемізував із некаатолицькими конфесіями та утверджував віру в зразковий характер Речі Посполитої й винятковість її громадян. Коротко кажучи, Б. Хмельовський представляв концепцію науки, покликаної захищати традиційний світогляд, а його підхід до написання енциклопедії був зумовлений як прагненням популяризувати знання, так і освітньою метою.

В енциклопедії “Нові Афіни”, створеній із виразним дидактичним та утилітарним наміром, вільна суміш цитат із широкого кола класичної, середньовічної та барокової літератури поруч із легендами, анекдотами, фольклорними елементами й кумедними оповідями про тварин, рослини та людей формувала своєрідне відчуття магічного й дивовижного всесвіту, сповненого загадкових явищ природи та людського буття. Різні факти, феномени та дива описано так ретельно, що створюється враження, ніби ця праця нагадує історичний твір, який відображає світогляд і світовідчуття європейців XVI–XVII ст. Такий результат, очевидно, є закономірним, якщо врахувати задум автора та обраний ним спосіб викладу матеріалу. Адже саме стиль бароко поєднував середньовічну культуру з культурою Нового часу, інтегрував різні національні традиції в єдиний “латинський світ”, поєднуючи метафоричність, символіку, ірраціональність із раціональністю та розвитком знань і науки.

Водночас подібні видання на українських теренах поширювалися ще в XVI ст. у вигляді збірників — богословських, “морально-повчальних”, “натурфілософських” та інших енциклопедій, де статті часто розташовувалися в алфавітному порядку й були насичені цитатами з Біблії, творів Отців Церкви, античних і середньовічних мислителів. Дослідники та освічені особи того часу розглядали енциклопедії, словники та різні збірники як важливий засіб особистого й суспільного вдосконалення (а з XVIII ст. — як інструмент безмежного наукового, морального й соціального поступу). У XVII ст., попри домінування універсальних енциклопедій із систематично впорядкованою інформацією з усіх галузей знань, існували й компактніші спеціалізовані, своєрідні “галузеві” енциклопедії. До XVII ст. матеріал в енциклопедіях здебільшого мав систематичне розташування, але від зазначеного століття дедалі частіше його почали впорядковувати в алфавітному порядку (Wichowa, 1999, s. 48–49).

Як прихильник барокових ідей, Б. Хмельовський дотримувався барокових теорій і традицій також у сфері наукових авторитетів. Він ставився до давніх авторитетів із великою пошаною, але коли не поділяв їхніх поглядів, певною мірою відмежовувався від них. Водночас, виступаючи в ролі історика, він спирався на всі доступні йому матеріали та свідчення, у тому числі й на поетичні твори. Опрацьовуючи давні й сучасні для нього джерела, зібрані у великій кількості, він демонстрував значну самостійність у вивченні та систематизації літератури. Ерудиція отця Бенедикта була дуже широкою й ґрунтовною, проте йому бракувало наукового досвіду, і подеколи він виявляв риси аматора, але водночас — автора, який сумлінно ставився до свого обов'язку інформувати читача. Аналіз його енциклопедії дає змогу побачити навіть певну дослідницьку самостійність автора. За словами Б. Хмельовського, його “невеликий твір” (лат. “opusculum”) має бути джерелом мудрості для “священнослужителя, політика та учня”, оскільки пропонує не стільки нову розвинену інформацію, скільки “перевірені старі” відомості.

Таким чином, енциклопедія, створена на українських теренах у середині XVIII ст. як акумулююче аналітико-синтезувальне видання, не могла бути цілком оригінальною, адже була зобов'язана посилатися на погляди багатьох авторів. Тому звинувачення Б. Хмельовського в компілятивності є недоречними й нелогічними. Відносна “відсталість” автора певною мірою була спричинена обмеженим (переважно “класичним”) колом використаних джерел, опублікованих головно латиною — офіційною мовою науки того часу, якою повідомляли про нові відкриття. До того ж автор зосереджував увагу насамперед на різного роду збірниках та виданнях енциклопедичного характеру.

Не зовсім слушними є й закиди щодо його обскурантизму та ретроградства, адже “Нові Афіни” були розраховані не стільки на вчених і ерудитів, скільки на учнів і студентів, а також на різні кола освіченої публіки (дрібнопомісна шляхта й духовенство, яким був властивий низький рівень наукових знань та обмежений світогляд). Тому, поряд із цінним джерельним матеріалом, автор енциклопедії часто подавав і відомості на кшталт “змійного хвоста у півня”, “отруйних тигрів”, описи ацефалів (безголових людей з очима на грудях), драконів тощо. Або розкривав різні “практичні таємниці”, наприклад, спосіб лікування зубного болю за допомогою “кістки зі стегна жаби”. Подібними відомостями, анекдотами, сентенціями, легендами та віршованими уривками автор прагнув заохотити читача до наукових і практичних знань.

У цьому сенсі, звісно, “Нові Афіни” не можна тлумачити як джерело цілком достовірної інформації. Проте це не означає, що їх слід відкидати та вважати винятково хибними. “Нові Афіни” — це свідчення інтелектуальної спроможності освіченої провінційної шляхетської особи доби пізнього бароко передати наступному поколінню пристрасть до знання. Ця унікальна енциклопедія є своєрідним дзеркалом, що відображає суспільство періоду переходу від бароко до Просвітництва, від схоластики до раціоналізму, та в парадоксальний спосіб показує метаморфози здорового мислення і прагнення до пізнання.

Можна твердити, що енциклопедія Б. Хмельовського відповідала зростанню суспільного запиту на подібну літературу. Відомості з різних галузей знання — теології, астрології, астрономії, географії, історії, політики, математики, зоології, ботаніки, мінералогії, техніки, медицини та інших наук — зібрано під одним заголовком та викладено доступною мовою для читачів, які не мали спеціальної підготовки в тій чи іншій тематиці (*Historia nauki polskiej*, 1974, s. 84). Навіть у такій нібито “середньовічній формі” подання різноманітних відомостей про Всесвіт і людське суспільство ця праця сприяла поширенню не лише анекдотів і забобонів, а й природничих, медичних і технічних знань певного рівня. Наприклад, у ній популяризувалися геліоцентричні ідеї, які навіть серед освічених людей того часу все ще сприймалися з пересторогою. Автор намагався неупереджено подати об'єктивні відомості про систему М. Коперника, праці якого у 1616 р. було внесено до переліку заборонених книг (*Bienkowska*, 1971, s. 218). У “Нових Афінах” систему Коперника описано так: “...Не моя справа розкривати таємниці. Однак у цьому описі щодо небес і комет, я дотримуюся думки Коперника не тому, що вважаю їх такими безпомилковими, але тому, що всі астрономи зараз використовують його як простіший спосіб пояснити причини різних небесних рухів” (*Chmielowski*, 1745, s. 162–163). Водночас відомості з астрономії та астрології в енциклопедії нерідко поєднані з історичними нарисами, прикладами з природознавства та математики, описами рідкіс-

них монет або мовознавчими екскурсами (Абрамович, 2018, с. 18). Невід'ємною складовою природничих знань на той час були також технічні науки, відомості з яких часто подавали у працях з математики, фізики, астрономії та суміжних дисциплін.¹⁶

Звісно, “Нові Афіни” не були позбавлені критики. Проте коло використаної літератури було досить широким, до того ж переважали авторитетні джерела, а не твори ретроградних чи реакційних авторів, як це намагалися стверджувати критики ХІХ–ХХ ст. Нерідко Хмельовський перевіряв достовірність багатьох тверджень авторів емпіричним шляхом. Якщо результат експерименту (наприклад, алхімічного) не підтверджував подані відомості, він не наважувався стверджувати, що автор помилявся. Не ставлячи під сумнів отриману інформацію, він міг, наприклад, визнати власну помилку у виборі інгредієнтів (шукав причини невдалого експерименту) або наводив альтернативний спосіб, заснований на особистому досвіді. Водночас він не вступав у полеміку з визнаними авторитетами Середньовіччя і, як священнослужитель, не наважувався ставити під сумнів авторитет Біблії, проте нерідко пропонував два протилежні погляди на тлумачення певного факту (Paszyński, 2015, s. 131).

Безперечно, цю енциклопедію не можна сприймати як джерело цілком достовірної на той час інформації. Проте “Нові Афіни” становлять виразний приклад наукових зусиль людини, наділеної справжньою пристрастю до просвітництва та популяризації знань. Автор, оцінюючи свою працю, дотримувався вислову Плінія Старшого: “Nullus est liber tam malus, ut non aliqua parte prosit” — “Жодна книга не може бути настільки поганою, щоб не допомогти хоча б якоюсь частиною”. Водночас енциклопедія зробила Б. Хмельовського відомою постаттю уже після його смерті. За життя ж він був знаний передусім як автор релігійних творів і панегіриків.

ВИСНОВКИ

1. Оскільки “Нові Афіни” Б. Хмельовського є бароковим енциклопедичним компендіумом, у якому відомості з різних галузей знань поєднано з міфами, описами реальних подій і природних явищ (поряд із народними прикметами й забобонами), то вже в добу Просвітництва, коли утвердилася інша, раціоналістична модель енциклопедизму, це видання почали сприймати як символ інтелектуальної відсталості “темних часів”. Така оцінка, однак, некоректна, адже зміст “Нових Афін” достовірно відбиває світогляд освічених людей України середини ХVІІІ ст., їхні уявлення про природу, суспільство та закономірності довколишнього світу і, відповідно, є важливим свідченням розвитку знань у бароковій культурній парадигмі, а не відхиленням від стандартів Просвітництва.

2. Для освічених мешканців Правобережної та Західної України середини ХVІІІ ст. енциклопедія “Нові Афіни” була своєчасною та корисною працею, що узагальнювала досягнення науки в межах, дозволених церковною цензурою. Саме вона (цензура) часто змушувала автора вдаватися до “езопівської мови” — алегорій і натяків.

3. Енциклопедію Б. Хмельовського “Нові Афіни” слід розглядати в контексті її доби, враховуючи, що автор, будучи єзуїтом і вірним служителем “Латинської церкви”, ретельно добирав джерела, які не суперечили католицькому вченню. Звідси

¹⁶ Наприклад, у першому томі “Нових Афін” (Львів, 1745) автор подає відомості про статистику або практичну механіку (Chmielowski, 1745, s. 218–220), стисло розповідаючи про різні види машин, що були описані в працях Аристотеля, Бартоломея, Кардана та ін. Також називає 18 видів машин, які ще недостатньо використовувалися в Речі Посполитій. Серед них — преси, верстати для обробки дерева, гідротехнічні машини та ін.

й відсутність у його праці посилянь на твори Декарта, Лейбніца, Ньютона, Спінози та інших мислителів XVII–XVIII ст. Зміна наукових, світоглядних і культурних парадигм відбувалася в тогочасному суспільстві повільно, що природно позначилося на доборі матеріалу.

4. У другій половині XVIII ст. на українських землях тривало співіснування й взаємодія ранньопросвітницьких ідей, барокової традиції та середньовічних уявлень. Це культурне нашарування визначально вплинуло на появу й зміст “Нових Афін”, які постають як відображення перехідної епохи та водночас як важливе джерело для аналізу світоглядних і культурних процесів того часу.

5. Перше енциклопедичне видання, надруковане на теренах України, — “Нові Афіни” Б. Хмельовського — з одного боку, певною мірою впливало на формування світогляду освічених людей XVIII ст., а з іншого — відображало й їхні уявлення та інтелектуальні горизонти.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамович, С. Д. (2018). “Нові Афіни ...” Б. І. Хмельовського в контексті зміни типу універсального компендіуму в епоху Просвітництва. У пр. *Традиції і сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні* (с. 14–21). Київ.
- Альошин, А. (2016). (Не)відомі волиняни: творець першої енциклопедії з Луцька. *Хроніки Любарта*. <https://www.hroniky.com/news/view/4917-ne-vidomi-volyniany-tvoretse-pershoi-entsyklopedii-z-lutska>
- Альошин, А. (2018). Риба-єпископ і песиголови. Хардкор із Луцька 18 віку. *Хроніки Любарта*. <http://www.hroniky.com/news/view/12861-ryba-iepyskop-i-pesyholovy-khardkor-iz-lutska-18-viku>
- Івченко, А. (1996). Ще раз про Пилипа з конопель. *Культура слова*. 46-47. 127-131. <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine46-47-26.pdf>
- Bentkowski, F. (1814). *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych* [The history of Polish literature presented in the list of works published in print] (vol. 2). Warszawa-Wilno [in Polish].
- Bienkowska, B. (1971). *Kopernik i heliocentryzm w polskiej kulturze umysłowej do końca XVIII wieku* [Copernicus and heliocentrism in Polish intellectual culture until the end of the 18th century]. Wrocław [in Polish].
- Brückner, A. (1958). *Dzieje kultury polskiej: Czasy nowsze do roku 1831* [History of Polish culture: Modern times to 1831] (vol. 3). Warszawa [in Polish].
- Chmielowski, B. (1745). *Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywkie rygowana* [New Athens, or the Academy of all sciences, full of various titles as if divided into classes, for the wise for the memorial, for the idiots for science, for the politicians for practice, and for the melancholics for entertainment] (vol. 1). Lwów [in Polish].
- Chmielowski, B. (1746). *Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywkie rygowana* [New Athens, or the Academy of all sciences, full of various titles as if divided into classes, for the wise for

- the memorial, for the idiots for science, for the politicians for practice, and for the melancholics for entertainment] (vol. 2). Lwów [in Polish].
- Chmielowski, B. (1754). *Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana* [New Athens, or the Academy of all sciences, full of various titles as if divided into classes, for the wise for the memorial, for the idiots for science, for the politicians for practice, and for the melancholics for entertainment] (vol. 3). Lwów [in Polish].
- Chmielowski, B. (1756). *Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana* [New Athens, or the Academy of all sciences, full of various titles as if divided into classes, for the wise for the memorial, for the idiots for science, for the politicians for practice, and for the melancholics for entertainment] (vol. 4). Lwów [in Polish].
- Chrzanowski, I. (1974). *Historia literatury niepodległej Polski (965–1795)* [History of literature in independent Poland (965–1795)]. Warszawa [in Polish].
- Dolański, D. (2009). Edukacyjno-dydaktyczny wymiar “Nowych Aten” Benedykta Chmielowskiego [The educational and didactic dimension of Benedykt Chmielowski’s “New Athens”]. In *Ars Educandi. Źródła*. (vol. 1, pp. 245–255). Mysłowice [in Polish].
- Elbanowski, A. (2010). El Nuevo Mundo en “Nuevas Atenas”: Padre Benedykt Chmielowski sobre América [The New World in “New Athens”: Father Benedykt Chmielowski on America]. *Revista del CESLA. International Latin American Studies Review*, 13, 2, 369–392. <http://www.redalyc.org/pdf/2433/243316493001.pdf> [in Spanish].
- Estreicher, K. (1896, vol. 14). *Bibliografia polska* [Polish bibliography] (pp. 171–173). Kraków [in Polish].
- Gierl, M. (2001). Kompilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert [Compilation and the production of knowledge in the 18th century]. In H. Zedelmaier, M. Mulsow, *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit* (pp. 63–94). Tübingen [in German].
- Grzybowski, S. (1965). Z dziejów popularyzacji nauki w czasach saskich [From the history of the popularization of science in the Saxon times]. *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. Seria A. z*, 7, 111–132 [in Polish].
- Historia nauki polskiej* [History of Polish Science]. (1974, vol. 6). Wrocław [in Polish].
- Kallenbach, J. (1918). Siły umysłowe i moralne [Mental and moral forces]. In *Przyczyny upadku Polski* (pp. 137–154). Krakow [in Polish].
- Kosowska, E. (2021b). Nowe Ateny jako przykład strategii edukacyjnej wzorowanej na jezuickich założeniach misyjnych [New Athens as an example of an educational strategy modeled on Jesuit missionary principles]. *Rocznik filozoficzny ignatianum*, 27(1), 65–84 [in Polish].
- Kosowska, Ewa. (2021a). Ks. Benedykt Chmielowski — pionier polskiego kulturoznawstwa [Father Benedykt Chmielowski — a pioneer of Polish cultural studies]. *Prace Kulturoznawcze*, 25,(4), 15–26 [in Polish].
- Krzyżanowski, J. (1966). *Historia literatury polskiej. Alegoryzm — preromantyzm* [The History of Polish Literature: Allegory — Pre-Romanticism]. Warszawa [in Polish].

- Kufel, Sł. (2020). Kapłan oświecony: Uwagi na marginesie “Nowych Aten” Benedykta Chmielowskiego [The Enlightened Priest: Notes on the Margins of Benedykt Chmielowski’s “New Athens”]. *Wiek Oświecenia*, 36, 11–25 [in Polish].
- Lipski, J. J. (1966). Nikifor nauki polskiej [Nikifor of Polish science]. In *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scjencyi pełna / .../ przez Xiędzu Benedykta Chmielowskiego* (pp. 5–16). Krakow [in Polish].
- Ogrodziński, W. (1937). Chmielowski Benedykt [Chmielowski Benedict]. In: *Polski słownik biograficzny* (vol. 3, pp. 341–342). Krakow [in Polish].
- Opalek, K. (1970). Oświecenie [Enlightenment]. In *Historia nauki polskiej* (vol. 2, pp. 244–293). Wrocław-Warszawa-Krakow [in Polish].
- Paszyński, W. (2014). Czarna legenda “Nowych Aten” Benedykta Chmielowskiego i próby jej przezwyciężenia [The Black Legend of Benedykt Chmielowski’s “New Athens” and Attempts to Overcome It]. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 1(141), 37–59 [in Polish].
- Paszyński, W. (2015). Ksiądz Benedykt Chmielowski — życie i dzieło Diogenesa firlejowskiego [Father Benedykt Chmielowski — the life and work of Diogenes Firlejowski]. *Nasza Przyszłość*, 2(124), 105–136 [in Polish].
- Piaskowski, J. (1980). *Wiadomości o minerałach i metalach w encyklopedii B. Chmielowskiego “Nowe Ateny” (1746–1756)* [Information about minerals and metals in the encyclopedia of B. Chmielowski “New Athens” (1746–1756)]. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 25(1), 143–168 [in Polish].
- Rybicka-Nowacka, H. (1974). “Nowe Ateny” Benedykta Chmielowskiego: metoda, styl, język [Benedykt Chmielowski’s “New Athens”: method, style, language]. Warszawa [in Polish].
- Schneider, U. J. (2006). *Seine Welt wissen: Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit. Katalog zur Ausstellung der Universitätsbibliothek Leipzig und der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel* [Knowing His World: Encyclopedias in the Early Modern Period. Catalogue for the exhibition at the Leipzig University Library and the Herzog August Library in Wolfenbüttel]. Darmstadt [in German].
- Suchodolski, B. (1986). *Dzieje kultury polskiej* [The history of Polish culture]. Warszawa [in Polish].
- Szady, B. (2012). Benedykt Chmielowski i “czarna legenda” [Benedykt Chmielowski and the “black legend”]. In *Polska-Hispania: wczoraj i dziś: studia poświęcone wybranym zagadnieniom z historii i współczesności* (pp. 25–34). Lublin. https://www.kul.pl/files/845/pdf/szady_benedykt_chmielowski.pdf [in Polish].
- Wichowa, M. (1999). Ksiądz Benedykt Chmielowski jako uczony barokowy [Father Benedykt Chmielowski as a Baroque scholar]. *Napis*, 5, 45–56 [in Polish].
- Wichowa, M. (2022). “Nowe Ateny” ks. Benedykta Chmielowskiego — kompendium wiedzy barokowej: Warsztat pisarski twórcy encyklopedii [“New Athens” by Father Benedykt Chmielowski — a compendium of baroque knowledge: The writing workshop of the encyclopedia creator]. Łódź [in Polish].
- Wiszniewski, M. (1873). *Myśli o ukształtowaniu siebie samego* [Thoughts about shaping oneself]. Warszawa [in Polish].
- Woycicki, K. W. (1861). Chmielowski Benedykt [Chmielowski Benedict]. In *Orgelbrand St., Encyklopedia powszechna* (vol. 5, p. 369–370). Warszawa [in Polish].

Załuski, J. A. (1766). *Objaśnienie błędami zabobonów zarażonych oraz opisanie niegodziwości, która pochodzi sądzienia przez próbę pławienia w wodzie mniemanych czarownic, jako takowa próba jest omylna, różnymi dowodami* [An explanation of the errors of superstition infected with it and a description of the wickedness that comes from judging by the test of drowning supposed witches in water, as such an attempt is fallible, with various proofs]. Berdyczów [in Polish].

The first edition of the encyclopedia in Ukraine: genesis and features of creation

Viktor Sokolov

Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-0208-1292

Email: socolv@i.ua

Abstract

The article examines the origins of Ukrainian encyclopedism through the example of the first encyclopedic work produced on Ukrainian territory — the Polish-language edition of Benedykt Chmielowski's *Nowe Ateny* [New Athens] (1745–1756). The study highlights the relevance of conducting a historical and book-studies analysis of this work in the broader context of the development of the national book culture, as well as the intellectual, cultural, and Enlightenment processes of the eighteenth century. The research is grounded in both general scholarly and specialized methods of historical book studies, including comparative-historical, analytical, contextual, and source-critical approaches. It employs an interdisciplinary framework that integrates the history of science, philology, cultural studies, and encyclopedic studies. The study establishes that *Nowe Ateny* represents a synthetic encyclopedic compendium of the Baroque era, in which religious, natural-scientific, historical, and folkloric knowledge are interwoven. Source analysis demonstrates that Chmielowski relied primarily on medieval and early modern authors, intentionally avoiding thinkers of the early modern period whose views conflicted with Catholic doctrine. Despite contemporary accusations of compilation and naivety, *Nowe Ateny* reflects the state of scientific thought and the level of intellectual curiosity among educated readers on Ukrainian lands in the eighteenth century. The work pursued a didactic aim — popularizing knowledge among the nobility, clergy, and student youth. Chmielowski's encyclopedia should be regarded as a cultural and historical phenomenon that combines features of late Baroque intellectual culture and the early Enlightenment. It functioned as a vehicle for disseminating scientific knowledge, facilitated the spread of heliocentric ideas, and broadened the worldview of the educated strata of society. Despite its compilatory nature and evident scholarly limitations, *Nowe Ateny* emerged as an important monument of book culture, marking the transition from scholastic tradition to more systematic encyclopedic thinking on Ukrainian lands.

Keywords

History of the book, popularization of knowledge, old books, encyclopedia, encyclopedist, “*Nowe Ateny*”, Chmielowski, early Enlightenment, Baroque culture.

REFERENCES

- Abramovych, S. D. (2018). "Novi Afiny ..." B. I. Khmelovskoho v konteksti zminy typu universalnogo kompendiumu v epokhu Prosvitnytstva ["New Athens..." by B. I. Khmelovsky in the context of a change in the type of universal compendium in the era of Enlightenment]. In *Tradysii i suchasni kontsepty entsyklopedychnoi spravy v Ukraini* (pp. 14–21). Kyiv [in Ukrainian].
- Aloshyn, A. (2016). (Ne)vidomi volyniany: tvorets pershoi entsyklopedii z Lutska [(Un)known Volyn people: the creator of the first encyclopedia from Lutsk]. *Khroniky Liubarta*. <https://www.hroniky.com/news/view/4917-ne-vidomi-volyniany-tvorets-pershoi-entsyklopedii-z-lutska> [in Ukrainian].
- Aloshyn, A. (2018). Ryba-yepyskop i pesyholovy. Khardkor iz Lutska 18 viku [Bishop-Fish and Dogheads. Hardcore from Lutsk 18th century]. *Khroniky Liubarta*. <http://www.hroniky.com/news/view/12861-ryba-iepysskop-i-pesyholovy-khardkor-iz-lutska-18-viku> [in Ukrainian].
- Bentkowski, F. (1814). *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych* [The history of Polish literature presented in the list of works published in print] (vol. 2). Warszawa-Wilno [in Polish].
- Bienkowska, B. (1971). *Kopernik i heliocentryzm w polskiej kulturze umysłowej do końca XVIII wieku* [Copernicus and heliocentrism in Polish intellectual culture until the end of the 18th century]. Wrocław [in Polish].
- Brückner, A. (1958). *Dzieje kultury polskiej: Czasy nowsze do roku 1831* [History of Polish culture: Modern times to 1831] (vol. 3). Warszawa [in Polish].
- Chmielowski, B. (1745). *Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana* [New Athens, or the Academy of all sciences, full of various titles as if divided into classes, for the wise for the memorial, for the idiots for science, for the politicians for practice, and for the melancholics for entertainment] (vol. 1). Lwów [in Polish].
- Chmielowski, B. (1746). *Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana* [New Athens, or the Academy of all sciences, full of various titles as if divided into classes, for the wise for the memorial, for the idiots for science, for the politicians for practice, and for the melancholics for entertainment] (vol. 2). Lwów [in Polish].
- Chmielowski, B. (1754). *Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana* [New Athens, or the Academy of all sciences, full of various titles as if divided into classes, for the wise for the memorial, for the idiots for science, for the politicians for practice, and for the melancholics for entertainment] (vol. 3). Lwów [in Polish].
- Chmielowski, B. (1756). *Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana* [New Athens, or the Academy of all sciences, full of various titles as if divided into classes, for the wise for the memorial, for the idiots for science, for the politicians for practice, and for the melancholics for entertainment] (vol. 4). Lwów [in Polish].

- Chrzanowski, I. (1974). *Historia literatury niepodległej Polski (965–1795)* [History of literature in independent Poland (965–1795)]. Warszawa [in Polish].
- Dolański, D. (2009). Edukacyjno-dydaktyczny wymiar “Nowych Aten” Benedykta Chmielowskiego [The educational and didactic dimension of Benedykt Chmielowski’s “New Athens”]. In *Ars Educandi. Zrodla* (vol. 1, pp. 245–255). Myslowice [in Polish].
- Elbanowski, A. (2010). El Nuevo Mundo en “Nuevas Atenas”: Padre Benedykt Chmielowski sobre América [The New World in “New Athens”: Father Benedykt Chmielowski on America]. *Revista del CESLA. International Latin American Studies Review*, 13, 2, 369–392. <http://www.redalyc.org/pdf/2433/243316493001.pdf> [in Spanish].
- Estreicher, K. (1896, vol. 14). *Bibliografia polska* [Polish bibliography] (pp. 171–173). Kraków [in Polish].
- Gierl, M. (2001). Kompilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert [Compilation and the production of knowledge in the 18th century]. In H. Zedelmaier, M. Mulsow, *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit* (pp. 63–94). Tübingen [in German].
- Grzybowski, S. (1965). Z dziejow popularyzacji nauki w czasach saskich [From the history of the popularization of science in the Saxon times]. *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. Seria A. z*, 7, 111–132 [in Polish].
- Historia nauki polskiej* [History of Polish Science]. (1974, vol. 6). Wrocław [in Polish].
- Ivchenko, A. (1996). Shche raz pro Pylypa z konopel [Once again about Philip from hemp]. *Kultura slova*, 46–47, 127–131 [in Ukrainian].
- Kallenbach, J. (1918). Siły umysłowe i moralne [Mental and moral forces]. In *Przyczyny upadku Polski* (pp. 137–154). Kraków [in Polish].
- Kosowska, E. (2021b). Nowe Ateny jako przykład strategii edukacyjnej wzorowanej na jezuickich założeniach misyjnych [New Athens as an example of an educational strategy modeled on Jesuit missionary principles]. *Rocznik filozoficzny ignatianum*, 27(1), 65–84 [in Polish].
- Kosowska, Ewa. (2021a). Ks. Benedykt Chmielowski — pionier polskiego kulturoznawstwa [Father Benedykt Chmielowski — a pioneer of Polish cultural studies]. *Prace Kulturoznawcze*, 25(4), 15–26 [in Polish].
- Krzyżanowski, J. (1966). *Historia literatury polskiej. Alegoryzm — preromantyzm* [The History of Polish Literature: Allegory — Pre-Romanticism]. Warszawa [in Polish].
- Kufel, Sł. (2020). Kapłan oświecony: Uwagi na marginesie “Nowych Aten” Benedykta Chmielowskiego [The Enlightened Priest: Notes on the Margins of Benedykt Chmielowski’s “New Athens”]. *Wiek Oświecenia*, 36, 11–25 [in Polish].
- Lipski, J. J. (1966). Nikifor nauki polskiej [Nikifor of Polish science]. In *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scjencyi pełna / .../ przez Xiędzu Benedykta Chmielowskiego* (pp. 5–16). Kraków [in Polish].
- Ogrodziński, W. (1937). Chmielowski Benedykt [Chmielowski Benedict]. In *Polski słownik biograficzny* (vol. 3, pp. 341–342). Kraków [in Polish].
- Opalek, K. (1970). Oświecenie [Enlightenment]. In *Historia nauki polskiej* (vol. 2, pp. 244–293). Wrocław-Warszawa-Kraków [in Polish].
- Paszyński, W. (2014). Czarna legenda “Nowych Aten” Benedykta Chmielowskiego i próby jej przezwyciężenia [The Black Legend of Benedykt Chmielowski’s “New Athens” and

- Attempts to Overcome It]. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 1(141), 37–59 [in Polish].
- Paszyński, W. (2015). Książd Benedykt Chmielowski — życie i dzieło Diogenesa firlejowskiego [Father Benedykt Chmielowski — the life and work of Diogenes Firlejowski]. *Nasza Przyszłość*, 2(124), 105–136 [in Polish].
- Piaskowski, J. (1980). *Wiadomości o minerałach i metalach w encyklopedii B. Chmielowskiego “Nowe Ateny” (1746–1756)* [Information about minerals and metals in the encyclopedia of B. Chmielowski “New Athens” (1746–1756)]. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 25(1), 143–168 [in Polish].
- Rybicka-Nowacka, H. (1974). “Nowe Ateny” Benedykta Chmielowskiego: metoda, styl, język [Benedykt Chmielowski’s “New Athens”: method, style, language]. Warszawa [in Polish].
- Schneider, U. J. (2006). *Seine Welt wissen: Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit. Katalog zur Ausstellung der Universitätsbibliothek Leipzig und der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel* [Knowing His World: Encyclopedias in the Early Modern Period. Catalogue for the exhibition at the Leipzig University Library and the Herzog August Library in Wolfenbüttel]. Darmstadt [in German].
- Suchodolski, B. (1986). *Dzieje kultury polskiej* [The history of Polish culture]. Warszawa [in Polish].
- Szady, B. (2012). Benedykt Chmielowski i “czarna legenda” [Benedykt Chmielowski and the “black legend”]. In *Polska-Hiszpania: wczoraj i dziś: studia poświęcone wybranym zagadnieniom z historii i współczesności* (pp. 25–34). Lublin.
https://www.kul.pl/files/845/pdf/szady_benedykt_chmielowski.pdf [in Polish].
- Wichowa, M. (1999). Książd Benedykt Chmielowski jako uczony barokowy [Father Benedykt Chmielowski as a Baroque scholar]. *Napis*, 5, 45–56 [in Polish].
- Wichowa, M. (2022). “Nowe Ateny” ks. Benedykta Chmielowskiego — kompendium wiedzy barokowej: Warsztat pisarski twórcy encyklopedii [“New Athens” by Father Benedykt Chmielowski — a compendium of baroque knowledge: The writing workshop of the encyclopedia creator]. Łódź [in Polish].
- Wiszniewski, M. (1873). *Myśli o ukształtowaniu siebie samego* [Thoughts about shaping oneself]. Warszawa [in Polish].
- Woycicki, K. W. (1861). Chmielowski Benedykt [Chmielowski Benedict]. In Orgelbrand St., *Encyklopedia powszechna* (vol. 5, p. 369–370). Warszawa [in Polish].
- Zaluski, J. A. (1766). *Objaśnienie błędami zabobonów zarażonych oraz opisanie niegodziwości, która pochodzi sądzienia przez próbę pławienia w wodzie mniemanych czarownic, jako takowa próba jest omylna, różnymi dowodami* [An explanation of the errors of superstition infected with it and a description of the wickedness that comes from judging by the test of drowning supposed witches in water, as such an attempt is fallible, with various proofs]. Berdyczów [in Polish].